

Іронія білінгвізму, або Життя на кордоні мов

Лідія Стародубцева

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 8. – Харків; Київ: Критика, 2006. – С. 30-39.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4-87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

Лідія Стародубцева (Харків)

ІРОНІЯ БІЛІНГВІЗМУ, АБО ЖИТТЯ НА КОРДОНАХ МОВ

«*Білінгва*» – книга, видана двома мовами, – напевно, складно відшукати виразнішу метафору мовного прикордоння. По різні сторони кордону – дві мовні стихії, які можна *пере-кладати*, але аж ніяк не можна *с-кладати* в одне ціле. Зігнута книга – кут, вертикальна щілина, у якій *ще* або *вже* немає значень. Два полотна-тексти начебто стягнуті єдиним швом, але що в самому шві? Можливо, саме в мовному міжмир'ї, у між-тут-і-там'ї, живе невловима думка-образ, *ще* або *вже* не втілена ні в тій, ні в іншій мові. Це «тіло кордону» з нульовими змістами, кордону, який одночасно зв'язує й розділяє не просто дві мови, але й два неспівмірних типи ментальності, дві різні картини світу. Що відбувається, коли вони сходяться одне з одним?

«Земля Між»

Відомо, що тема *при-кордоння*, *межі*, воїстину *без-кордонів*, *без-межна*. Від еллінських «герм», каменів на межі, або ріки Стікс між царствами живих і мертвих до «прикордонних ситуацій» К. Ясперса можна було б, мабуть, чи не до нескінченності множити образи та міркування про різні кордони: онтологічні – буття і небуття, епістемологічні – знання і незнання, кордони просторові й часові, антропологічні, просто логічні *et cetera*. Однак сьогодні вживання самого поняття «прикордоння» передбачає, що мова йде, мабуть, не про кордони взагалі, а про особливу, досить нову і надзвичайно перспективну галузь сучасної гуманітаристики, яка в англomовній літературі одержала назву «Border Studies»¹. Центральне, стрижневе поняття цієї сфери знань – аж ніяк не просто «кордон» («Border»), але саме «прикордоння» – те, що звичайно маємо на увазі під словосполученням «The Land Between», тобто буквально «*Земля Між*». З цього

погляду образ Прикордоння здобуває переважно територіальні, географічні кореляції.

Однак «The Land Between» – це не просто географічне поняття. «Земля Між» – це, звичайно ж, і нейтральна смуга, і прикордонна місцевість, і місто на кордоні між державами, і держава, затиснута в кільце могутніх і впливових сусідів, і цілі міждержавні блоки на розламах цивілізаційних систем². Але не тільки. «Земля Між» – це й малий етнос, утягнений у діалог могутніших етносів; і релігія симбіозу, що розквітає в пошуках вищої Істини поверх кордонів міжконфесійних і міжрелігійних суперечностей, і, звичайно ж, це жива мова, що безупинно вбирає в себе лінгвістичне розмаїття прикордонних форм. Це взагалі будь-яка «нічийна територія». Вона однаково належить усім і не належить нікому. Всі мають право вважати її своєю, і саме тому вона усім чужа. Адже це «нічийна територія» проміжних просторів, перехідних епох і кочівних змістів, дрейфуючих культурних норм і мінливих ідеалів, швидкоплинних ідей і нестійких цінностей.

Що ж ховається під словом «прикордоння» у так званих «Border Studies»? Очевидно, це не стільки кордон як якась умовна, позбавлена субстанції лінія (перешкода-ніщо). Ні, скоріше це розширений образ особливого – розтягнутого – кордону, який має власне, наповнене тіло – соціальне, культурне, значеннєве³. Дослідження антропологічних кордонів – онтичних, онтологічних, віртуальних – переконливо показують, що «кордон має свою топіку»⁴. Саме «тіло кордону» може бути дуже складно організованим простором взаємовпливів – рухливим, розтягнутим, з розмитими обрисами, «*Топосом Переходу*» («контактною зоною», «ареалом взаємодій» тощо).

Досить згадати роботи М. Фуко, присвячені «*а-топіям*» і «*гетеротопіям*»⁵, цим своєрідним «*місцям без місця*», проміжним, маргінальним, транзитивним «між-просторам», на зразок багатолюдних пасажів, знеособлених переходів або залів очікування, щоб підкреслити досить поширену в літературі негативну оцінку прикордоння як *пере-глянутого*, але *недо-глянутого*, принципово незатишного, необжитого простору – «бездомів'я».

Однак навряд чи хто-небудь сьогодні стане заперечувати, що ми живемо у світі, який усе більше і більше маргіналізується й у *без-межному* бажанні перебороти свою *об-меженість* перетворюється на якийсь грандіозний, всюдисущий і всепроникний топос переходу, нескінченний ризом без входу і виходу, де саме тіло кордонів виявляється покресленим безліччю вічно рухливих, виникаючих і знову зникаючих кордонів.

I, мабуть, не випадково теорії й моделі Прикордоння в рамках «Border Studies» потопають у безлічі типів кордонів та їх інтерпретацій – філософських, релігійних, геополітичних, соціальних, економічних, культурних, етнічних, мовних тощо. Звернемо увагу лише на один аспект розуміння Прикордоння, а саме: *феномен білінгвізму*.

П'ять образів мовного Прикордоння

Імовірно, будь-якому порогові властива семантика «двійника» і «двійництва»⁶. Мовний поріг тому яскравий приклад. Жителям прикордонних міст, які однаково володіють, як мінімум, двома мовами (як, наприклад, мешканці російсько-українського Харкова), добре знайомі парадокси й каверзи білінгвізму. Іноді вони просто кумедні, як, приміром, українське: «ти маєш рацію» («ты прав») змушує мимоволі посміхнутися, оскільки одразу ж викликає асоціації з розвідниками чи партизанами епохи Другої світової війни. Фонетичні діалоги двомовності сповнені зовсім несподіваними поворотами змісту. Наприклад, у звичайному українському поздоровленні «з Новим роком» людині, призвичаєній до російської мови, раптом чуються фатальні нотки долі-фатуму («новый рок»), а в українській вивісці «Обіди по-домашньому» раптово проступає зовсім інший підтекст («обиды»).

Звичайні слова у двомовному середовищі немовби живуть подвійним життям і здобувають подвійні змісти. Прикладів безліч. Чим більшим є для мешканця Прикордоння лексикон обох мов, тим у складнішу фонетичну гру вступають вони один з одним: «Відомий вчений» – це вчений, про якого „відають” або якого „ведуть”? «Безобидный» – це людина, яка не ображається чи яка залишилася без обіду? «Краватка» – це “галстук” чи маленьке ліжко? Російське словосполучення «лики культури» можна прочитати по-українському як „культурні ліки”, а в українському «до речі» – почути російське «до речі» і т. д. Однак, пам'ятаючи про бритву Оккама, напевно, не варто продовжувати цей ряд, множачи сутності без необхідності. Досить помітити, що і під виглядом іронічних «мовних ігор» можуть ховатися достатньо серйозні лінгвістичні (і «логіко-філософські») проблеми, які мають усі підстави потрапити в дослідницький фокус «Border Studies».

Можна досить умовно виділити як мінімум *п'ять моделей білінгвізму* залежно від ступеня з'ясованості межі свого/чужого й особливостей мовної ідентифікації мешканця «контактної зони»:

– «Протистояння» двох мов: своєрідна лінгвістична ксенофобія, прагнення «лінгвоциду» (скажімо, естонець або чех, який прекрасно володіє російською мовою, після розпаду радянської імперії демонстративно відповідає на російське запитання естонською або чеською, відкрито протиставляючи «свою» національну мову «чужій» російській).

– «Роз'єднання»: крок у напрямку лінгвістичної толерантності. Дві мови «живуть» у свідомості жителя контактної зони автономно, не змішуючись і не перетинаючись. У такому випадку між мовами немає протистояння, вони немовби уклали конвенцію про розділ сфер застосування, але між ними все-таки – глуха стіна відчуження (це досить розповсюджена ситуація білінгвізму, коли, приміром, українська мова виступає мовою офіційних комунікацій, а російська – мовою приватного спілкування).

– «Поглинання», коли межа між «своїм» і «чужим» немовби втягується усередину домінантної мови, яка підкоряє собі другу мову як додаткову, другорядну. У цьому випадку в свідомості мовних партнерів складаються взаємини домінуючого і підлеглого, мови-господаря і мови-слуги (наприклад, в українську мову іноді навмисно вкраплюються русизми, так само, як і в російську – українські вислови; двомовність завдяки цьому підкреслюється, обігрується, підсилюючи виразність, загострюючи витонченість думки).

– «Перетинання» – дві мови перехрещуються в лексиконі мовця, здобувають спільну лінгвістичну територію, у межах якої й відбуваються настільки незвичайні трансформації, які часто висміюються (на зразок тих шедеврів англо-російської словесності, які сяють на Брайтон-Біч: «Вам чиз отслайсить или одним писом»).

Саме в мові мігрантів – «обукраїнених китайців», «онімечених росіян» тощо – найдивнішим чином живуть перехідні форми, подібні до так званого суржикю; тут породжуються фантастичні мовні кентаври, *смішні* і *змішані*, напівписьменні лінгвістичні химери-мутанти, у яких мови відсвічуються й мерехтять у взаємних відображеннях.

– «Злиття» – ідеальна ситуація повного лінгвістичного примирення й гармонії. Перехід з мови на мову легкий, вільний і витончений. Обидві мови займають рівноправне становище в лексиконі мовця. Вони перетинаються, але не змішуються. Вони перемежуються, але не зливаються. Потрібне слово потрібної мови в інтелігентній мові люб'язно з'являється *ad hoc*, до місця. Відповіді дипломатично звучать мовою питань, а питання задаються з розрахунку на мову можливої відповіді. Обидві мови визнаються «своїми»

і живуть у невідчужуваній близькості, у рівнозначних і рівноправних симбіозах, єдиносучно, неподільно і незлитно.

Зрозуміло, моделі мовного прикордоння – протистояння, роз'єднання, поглинання, перегинання і злиття – не більш ніж звичайна редукція, суха логічна схема. У житті взаємодія мов контактної зони значно складніша, має значно більше вимірів. І все-таки доречно було хоча б пунктирно позначити цей спектр форм білінгвізму – від мовного відчуження до взаємного ототожнювання, від нездоланих, чітко промаркованих лінгвістичних перешкод до тонких проникних завіс. Адже, мабуть, саме уздовж цієї осі напруги й пульсує життя на кордонах мов.

За-вмирання змісту

Ще раз звернемося до теми книги-білінгви, що може служити наочним образом мовного Прикордоння. Справді, свідомість жителя контактної зони чимось нагадує книгу, видану двома мовами. Читач знає обидві мови, але те, як саме він читає книгу (ліву сторінку, праву, обидві по черзі або упереміж), залежить від багатьох факторів насамперед і, від того, як у його свідомості прокреслено межі ідентичності стосовно рідної мови. На перший погляд, два слова цієї розкритої книги в їх повному симетричному віддзеркалюванні одне від одного начебто покликані позначити один і той самий зміст. Але це, мабуть, лише здається. Тому що за кожною парою слів по обидва боки кордону розверзаються безодні розбіжностей, які йдуть із глибини віків⁷. За ними – дві несхожі форми духовного й екзистенціального досвіду поколінь.

Що відбувається на межі цих двох світів? Відповідаючи на це питання, відчуваєш спокусу вдатися до описаного А. ван Геннепом сценарію «обрядів переходу»⁸, чи то буде перехід через кордон свого і чужого просторів, чи то вікова ініціація або ритуал набуття нового статусу. Будь-який обряд переходу має три стадії. Перша, прелімінарна, означає відділення від минулого, прощання зі світом, який залишають. Друга, власне лімінарна фаза переходу, – це тимчасова, символічна смерть – непритомність, ніщо, «пустеля без-статутності»⁹. Третя, постлімінарна – нове народження по той бік кордону.

Можна припустити, що зміст слів на межі двох мов проходить той самий шлях. Фігурально висловлюючись, у топосі *переходу* (*пере-кладу*) зміст очищається від попереднього словесного покриву, потім на певний час умирає, щоб народитися знову вже на іншому боці кордону – у стихії іншої

мови. Кордон білінгва – місце, в якому зміст немовби засинає, але з цих «дрімаючих структур» безсловесного, з цього резервуара можливих значень і пробуджується нове слово.

Яку таємницю зберігає в собі цей кордон – «контактна зона мов»? Адже, як виглядає, не тільки найтонша лінія згину, але і вся книга з її підкресленою двомовністю є тим образом Прикордоння, який наполегливо задає нам свої питання. Може, це аристотелівський «граматейон»¹⁰ – порожня дощечка розуму, чиста потенція, яка ще тільки має перетворитися на актуальне буття по обидві сторони мовного кордону? Може, це триптих минулого, сьогодення і майбутнього? Або складень, у якому бічні стулки – тексти різними мовами, а центральна частина – витягнута в лінію локківська *tabula rasa* – «чиста дощечка»¹¹ для письма, на якій кожен, будь він перекладачем чи читачем, має право написати новий текст і прочитати новий зміст?

Але, напевно, точнішим було би порівняння білінгви з «палімпсестом», тільки дуже дивним. Його центр – «нульовий ступінь листа», а по обидва боки – тексти двома мовами. Для того, хто володіє обома мовами, образ цілого справді нагадує стародавній палімпсест – письмена на пергаменті поверх минулих записів, де колишнє просвічує крізь нове. Спільний зміст зростається з двомовних коренів, переплітається в ціле, де минуле й сьогодення переливається безліччю різних відтінків.

Один і той самий зміст одягається по різні боки лінгвістичного кордону в різні слова, а одне й те саме слово, записане по обидва боки кордону, містить у собі можливості різних змістів. Якоюсь мірою метафора порога може «перевернути світи», розташовані з обох його боків¹². Хіба ж не та модель – «книги-білінгви» – повторюється безліч разів у нашому повсякденному житті, наприклад, на офіційних двомовних бланках, вивісках з обох сторін дверей різними мовами? Але якщо з однієї сторони значиться «державний», а з іншої – «государственный», то чи не вказує ця подвійна лінгвістична гра на різні семантичні ареали („держать”, „держава”, „удерживать” – з одного боку і “государь”, „сударь” – з іншого), а таким чином до різних історій, різних культурних традицій, які й повинен синтезувати в собі той, хто проходить крізь дверний проріз?

Невідомо, якою була перша на землі «білінгва», але її історія веде до найдавніших шарів писемних культур. Можна згадати перші своєрідні «словники» – подвійні клинописні таблички шумерською й аккадською мовами, «паралельні» єгипетські тексти ієрогліфічним, ієратичним і

демотичним письмом, двомовні написи й надгробки в Персії, білінгвізми східної епіграфіки. До XVIII століття в країнах Західної Європи користувалися подвійною абеткою, назва якої походила від перших чотирьох літер латинського алфавіту: *a, be, ce, de*. У такому «абecedарії» (abecedarium) поєднувалися первинні відомості про рідну й латинську мови.

Історія двомовних текстів могла б дати чимало витончених ілюстрацій для особливого типу міркувань про білінгви, що так чи інакше підводять до проблеми «прикордонної» філософії перекладу, де перехід від однієї форми словесного вираження до іншої – те саме подолання кордону, перетинання умовної лінії, в якій зміст на мить ніби *в-мирає*, або, точніше, *за-в-мирає*, тобто буквально виявляється за обома мовними світами („мирами“). У цьому *за-в-миранні*, у топосі переходу, дух немовби відокремлюється від тіла – так символічна смерть змісту на кордоні білінгва звільняє його від будь-яких словесних оболонок. Зміст виривається на волю й злітає понад межами мов.

І тут виникає старе як світ питання: якою пра-мовою мислить поліглот до того, як устигає втілити зміст у слова? Можливо, вдивляючись у білінгви, ми могли б відшукати ключ до розуміння того, як змія змісту скидає шкіру слів. Вона зникає у своєму трансцендентному ніщо, залишаючи в нашому іманентному світі хіба що строкатий релятивізм форм і надаючи читачам-білінгвам можливість стати невдалими змієловами, ловцями невловимих змістів і швидких значень.

Іронічне споглядання

До усього вищевикладеного залишається додати, що модель білінгви – лише найпростіша одиниця гетерогенного і гетерономного ландшафту свідомості сучасної людини, приреченої жити в епоху вавилонського змішання мов, людини, яка звикла грати в ігри значно складніші, ніж іронічні забави двомовності. Усередину конфігурацій сучасного полілінгвізму, у мозаїки культурної багатомовності виявляються утягненими тисячі кордонів. Деякі з них стираються настільки, що сьогоднішня людина вже не може розрізнити в цій розгалуженій контактній зоні різних мов своє й чуже, рідне й запозичене.

Архаїзми і пишномовні слова «літературного штилю», іноземні слівця й неологізми, професійні жаргони і місцеві діалекти... Сучасний житель мовного Прикордоння перетинає, часом і сам того не помічаючи, безліч

лінгвістичних кордонів: між різними хронологічними шарами рідної мови і між різними мовами; між усе більш «від-чуженою», колись *своєю* мовою і *чужою*, яка поступово «о-своюється», тобто буквально перетворюється на «свою»¹³.

У багатьох стародавніх духовних традиціях можна відшукати мудру максиму про те, що слово і позначувана ним сутність пов'язані єдиною священною ниткою. Її не можна переривати, інакше сакральний зв'язок імені й сутності буде зруйновано. В основу єгипетської магії імен, вправ каббалістів було покладено переконання в тому, що зміна навіть однієї букви здатна змінити священну відповідність слова і того, що перебуває по той бік слів.

У гностиків священними вважалися не тільки самі імена, але й їх елементи, накреслення, букви і скорочення (такі, наприклад, Іа, Іао, Аоф – від Саваоф). Усі вони неодмінно повинні були бути не написані в книгах, а «вирізьблені в душах». Це було загальним переконанням не лише гностичної традиції, але й епохи перших століть християнства загалом. На думку Оригена, божественні імена і заклинальні формули не можна було перекладати з мови на мову. У них сакральним значущим є кожен звук, і вони дійсні тільки рідною мовою. Варто лише перекласти, приміром, формулу «Боже Авраама, Ісаака й Іакова» з єврейської на грецьку, як вона утратить свою магічну силу і владу¹⁴. Що ж відбувається при перекладі в мовних Прикордоннях, як не втрата унікального єдиного зв'язку слова зі змістом, тотальна профанізація усього і вся? «Багатобожжя є безбожництво» – учили батьки Церкви. Так само, напевно, і «багатомовність є безмовність» – в обох його версіях, безмовності як банального зникнення змісту і як його відходу в піднесений «пресвітлий сутінок» священної безсловесності.

Лабіринт мовних кордонів спокушає й зваблює людину підійти до нібито останнього Кордону. Він здається граничним, остаточним, безумовним – Кордон між словом і мовчанням. Той самий невловимий Кордон – між висловленим і невисловленим, а може, і не висловлюваним у принципі. «Істинне життя відсутнє. Але ми існуємо у світі. Метафізика виникає і тримається на цьому алібі»¹⁵ – говорить богослов і філософ, переконуючи нас у тому, що метафізика є не що інше, як рух, що веде в «далеке поза-себе», в «інше місце», в абсолютно Інше. Це безмірне метафізичне бажання може подарувати зустріч віч-на-віч з Абсолютом, але може й закинути людину в холод порожнечі. Напевно, вихід за межі «своєї» мови в простір «чужої» є усього лише окремим випадком, своєрідною маленькою

генеральною репетицією *виходу за рамки мови як такої* – у безмовність, невимовність всепороджуючої Порожнечі, в якій «німує», «безпам'ятствує» слово.

Людина Лінгвістичного Прикордоння приречена на нескінченну гонитву за змістом, який з легкістю скидає із себе будь-який вербальний одяг, щойно він стає тісним, щоб незабаром одягтися в покриви все нових і нових слів. Отже, на зміну «Слову-Логосові» прийшли «слова, слова, слова»?.. Людина Лінгвістичного Прикордоння – вічний вигнанець своєї мовної батьківщини і вічний утікач, який прагне повернутися: від не-себе до себе, до щирої вітчизни вічної пра-мови – по той бік кордонів, поверх бар'єрів. І в цьому розумінні житель країни на ім'я «Лінгвістичне Прикордоння» мимоволі стає релятивістом та іроніком. Він немовби відсторонюється від конкретики слів. Він дистанціюється від будь-якої серйозності «тут-і-зараз» говоріння. Він піднімається над дійсністю мовних стихій.

Але це і не мудра іронія Сократа, і не трагічно гірка іронія романтиків, і не цинічна посмішка іронії постмодерну. Що ж це тоді? Може, так: задумливо-меланхолійна іронія змісту, який завис у порожнечі невимовності? Зміст зник, розтав, провалився в тонку метафізичну щілину – ледь помітну, невідчутну тріщину між лінгвістично освоєними територіями: «The Land Between Languages». А нам на згадку про себе залишив розсип слів по обидва боки мінливого кордону.

¹ Див., напр.: Бобков И., Терешкович П. Почему «Пограничье»? // Перекрестки. 2004. № 1–2. – С. 6–7.

² У цьому сенсі Прикордоння – не що інше, як «шви» та «розлами» цивілізацій, що збігаються з їх релігійними, культурними та мовними кордонами (див.: Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М.: ООО Изд-во «АСТ», 2003. – С. 13–114).

³ Див.: Усманова А. Концептуализируя Пограничье: От культурной антропологии к семиотике культуры // Перекрестки. 2004. № 1–2. – С. 209–234.

⁴ Хоружий С. С. Человек и его три дальних удела. Новая антропология на базе нового опыта // Вопросы философии. 2003. № 1. – С. 39.

⁵ Foucault M. Andere Raume // Aesthesis. Leipzig, 1990.

⁶ Пучков В. В. Граница // Человек. 1999. № 2. – С. 57–72.

⁷ Див., напр.: Верхбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. М.: Языки славянск. культуры, 2001. – 288 с.

⁸ Геннеп А. фон. Обряды перехода: Систематическое исследование обрядов. М.: Вост. лит. РАН, 1999. – 198 с.

⁹ В. Тернер називає цей ступінь «лімінального стадією» ритуалу переходу. Див.: Тернер В. Символ и ритуал. М.: Наука, 1983. – С. 231.

¹⁰ Аристотель. Сочинения: В 4 т. Т. 1. М.: Мысль, 1976. – С. 433–435.

¹¹ Те, що концепцію «чистого листа» розуму, або «*tabula rasa*» зазвичай приписують Аристотелю, не зовсім точно. Стагіриту належить ідея, в той час, як самий вислів буде вперше використано майже через півтори тисячі років Томою Аквінським стосовно Аристотелевої думки, після чого цей вислів перейде до Ф. Бекона в тій самій формі («*tabula abrasa*»), а вже від нього – до Дж. Локка («*tabula rasa*»).

¹² Див., напр.: Молок Д. Ю. Метафора порога. Поэтика и семантика в античном искусстве // Образ – смысл в античной культуре. М., 1990. – С. 174–181.

¹³ Про «дзеркальність» таких переходів, а також про подібність до словника-білінгви подвійних образів самої культури та «культури-двійника» див.: Лотман Ю. М. Понятие границы // Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера. М., 1996. – С. 175–192.

¹⁴ Гностики – или О «лжеименном знании». К.: УЦИММ-ПРЕСС, 1997. – С. 82.

¹⁵ Левинас Э. Избранное: Тотальность и бесконечное. М.; СПб.: Университет. книга, 2000. – С. 73.

(Переклад з російської В. Ф. Максименка)